

An Examination of the Principle of Rational Goodness and Badness from the Perspective of the Shī‘a Imāms’s Narratives

Mohammad Farzipoorean¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Razi University, Kermanshah, Iran. Email: m.farzi@razi.ac.ir

Abstract

One of the most important principles in theology, laying the foundation for many rules and issues in this field, is the principle of "rational goodness and badness." Acceptance of this principle significantly influences our perspective on the world, theology, and other crucial theological matters. Muslim theologians have two perspectives on this principle. The Adliyah (including Mu'tazilites and Imamis) accept it, believing that the goodness and badness of actions are intrinsic, and human reason and nature comprehend them without considering anything else. On the other hand, the Ash'aris deny its rational nature, asserting that the divine law specifies the goodness and badness. In this paper, we aim to analyze and explore this principle from the perspective of the narratives of the Imāms (peace be upon them) using an analytical-descriptive and library-based approach. We seek to clarify whether the principle itself or its substance is mentioned in the narratives. According to the findings of this research, the Imāms have addressed this issue, and the narratives sometimes explicitly and sometimes implicitly indicate the rational goodness and badness. This article will elaborate on the explanation of these narratives.

Keywords: Rational Goodness and Badness, Shī‘a Imāms’s Narratives, Divine justice, Adliyah.

Introduction

One of the most important and foundational principles in the science of theology, laying the groundwork for many theological discussions, is the rule of "excellence and deficiency of reason." This rule not only has a significant impact on theological discussions but is also considered a cornerstone of ethical knowledge. The content of the rule of excellence and deficiency of reason has been a subject of attention and debate among theologians since the early formation of theological schools, and with the spread of the Ismaili sect, this rule gains more prominence among theologians. This discussion became one of the most important topics in the science of theology in the third and fourth centuries and has retained its importance to this day.

In most theological books, this matter is examined based on the criterion of reason, and the arguments of both sides have rational and argumentative aspects, while its textual and divine aspects remain implicit. Therefore, one of the questions raised in this discussion is whether the rule of excellence and deficiency of reason is solely a construct and consideration of the minds of Islamic theologians or if it has been referenced in verses and traditions. Have Muslim theologians utilized verses and traditions in interpreting their

views on this rule or not? In this paper, through an analytical-descriptive and library-based method, we seek to answer these two questions.

Research Findings

By examining the narratives of Shī'a Imāms (peace be upon them), it is concluded that the rule of "excellence and deficiency of reason" has its roots in these traditions. Some traditions explicitly refer to the principle of this rule, while others discuss topics that are based on this rule and accepting them relies on accepting the excellence and deficiency of reason. For example, in a letter to his son Imām Hasan al-Mujtaba (peace be upon him), Imām Ali (peace be upon him) states, "Such a Lord has not commanded you except goodness, and He has not forbidden you except ugliness." This portion of the narration clearly and explicitly articulates the rule of "excellence and deficiency of reason" because Imam Ali mentions that God Almighty does not command except for good deeds and does not forbid except for evil deeds. If there were no excellence or deficiency for actions before the expression of the divine law (Shari'a), commanding or forbidding them would be meaningless. In other words, first, there must be excellence and deficiency for established actions so that God Almighty can forbid evil actions and command good ones. This statement by Imām Ali can be expressed as an exceptional analogy: if there were no excellence or deficiency for actions, commanding good deeds and forbidding evil deeds would be meaningless. However, since excellence and deficiency exist, commanding and forbidding them is valid.

Therefore, from such traditions discussed in the article, it can be inferred that: firstly, excellent and deficient actions exist before the expression of the Shari'a; secondly, human reason and nature have the ability to recognize them and are inherent within human beings; thirdly, God Almighty also regards evil actions as evil and good actions as good, and His command and prohibition are based on this excellence and deficiency. Thus, the content of the rule of excellence and deficiency of reason is also present in the traditions, and the Infallible Imāms (peace be upon them) have referred to it with various expressions.

Another finding of this research is that, in addition to explicit references to "excellence and deficiency of reason" in the traditions, principles and rules based on this rule have also been stated. Acceptance of these principles is only valid by accepting the excellence and deficiency of reason. Examples include the divine wisdom, divine justice, negation of injustice by God, the assignment of tasks according to capability, etc. These principles are only acceptable by accepting the rule of excellence and deficiency of reason.

Conclusion

Based on the results of this research, both the rule of "excellence and deficiency of reason" itself, its content, and matters based on this rule exist in the sayings of the Infallible Imāms. Even if someone claims that this rule was first articulated by those noble figures and then Shia scholars discussed this topic following them, this claim is not groundless and baseless. Therefore, "excellence and deficiency of reason" is explicitly and analytically present in the sayings of the Imāms, and these noble figures truthfully stated this rule, acknowledging excellence and deficiency as rational concepts.

References

Abū Zaid Abdul Raḥmān. (2004). *The Main Chapter on the Fundamentals of Religion by Ibn Khaldun*. Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah. (in Arabic)

Amīdī, Saif al-Dīn. (1958). *The Most Intelligent Thoughts on the Principles of Religion (Abkār al-Afkār fī Usūl al-Dīn)*. 5th edition. Cairo: Dar Al-Kutub. (in Arabic)

‘Alī bin Ḥussein Sharīf Murtadā (1984). *Messages of Sharif Al-Murtada*. 4th edition. Qom: House of the Noble Qur’an. (in Arabic)

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ‘Alī (1978). *Al-Tawḥīd (Monotheism)*. First edition. Qom: The Community of Scholars in the Seminary of Qom. (in Arabic)

Ibn Maitham Bahrānī (1952). *Translation of the Explanation of Nahj al-Balagha*. translated by Muhammadi, Muqaddam & Nawayi. Mashhad: Islamic Research Academy. (in Arabic)

Hilli, Ḥassan ibn Yūsuf ibn ‘Alī ibn Muṭahhar (2003). *Revealing What Is Meant in Explaining the Abstraction of Belief*. Qom: Imam Sadiq Foundation. (in Arabic)

Cite this article: Farzipoorean, M. (2024). An Examination of the Principle of Rational Goodness and Badness from the Perspective of the Shī’a Imāms’s Narratives. *Philosophy and Kalam*, 56 (2), 273-291. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI:<https://doi.org/10.22059/jstp.2023.359823.523412>

Article Type: Research Paper

Received: 31-May-2023

Received in revised form: 17-Aug-2023

Accepted: 12-Dec-2023

Published online: 10-Mar-2024

بررسی قاعده حسن و قبح عقلی از منظر روایات معصومین (علیهم السلام)

محمد فرضی پوریان^۱

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: m.farzi@razi.ac.ir

چکیده

یکی مهم‌ترین قواعد علم کلام که زیربنای بسیاری از قواعد و مسائل این علم می‌باشد، قاعده «حسن و قبح عقلی» است. پذیرش این قاعده تاثیر بسزایی در نگرش ما به جهان هستی، خداشناسی و دیگر مسائل مهم کلامی دارد. متکلمان مسلمان درباره آن دو دیدگاه دارند. عدلیه (اعم از معتزله و امامیه) آن را پذیرفته و معتقدند حسن و قبح افعال، ذاتی است و عقل و فطرت آدمی بدون در نظر گرفتن هر چیز دیگری آن‌ها را درک می‌کند؛ اما اشاعره عقلی بودن آن را منکر شده و بر این باورند که بیان شارع حسن و قبح را سامان می‌دهد. در این نوشتار تلاش می‌کنیم با روشی تحلیلی-توصیفی و کتابخانه‌ای، این قاعده را از منظر روایات معصومین (علیهم السلام) بررسی کنیم و روشن سازیم که آیا خود قاعده یا مضمون آن در روایات بیان شده است یا خیر؟ بر اساس یافته‌های این پژوهش، معصومین به این مسئله پرداخته‌اند و روایات گاهی با صراحت و گاهی به صورت ضمنی، بر حسن و قبح عقلی دلالت دارند. در این مقاله به تبیین آن روایات خواهیم پرداخت.

کلیدواژه‌ها: حسن و قبح شرعی، حسن و قبح عقلی، روایات، عدل الهی، فحشا.

استناد: فرضی پوریان، محمد (۱۴۰۲). بررسی قاعده حسن و قبح عقلی از منظر روایات معصومین (علیهم السلام). فلسفه و کلام اسلامی، ۵۶ (۲)، ۲۷۳-۲۹۱.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۰

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۲۶ DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2023.359823.523412>

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۱

انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

مقدمه

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین قواعد علم کلام که زیر بنای بسیاری از مباحث کلامی است، قاعده «حسن و قبح عقلی» است. این قاعده نه تنها تأثیر بسیار مهمی در علم کلام دارد، بلکه در علوم دیگر نیز تأثیر گذار بوده و در برخی موارد زیر بنای آن علم محسوب می‌گردد؛ به طور مثال از منظر بسیاری از متفکران اسلامی، اساس و پایه علم «اخلاق» همین قاعده است، زیرا این علم، دارای اصول و قواعدی است که همه آن‌ها مبنی بر مطلق بودن اخلاق است و اثبات مطلق بودن علم اخلاق مبتنی بر اثبات حسن و قبح عقلی است.

مضمون قاعده حسن و قبح عقلی از همان اوایل شکل‌گیری فرقه‌های کلامی مورد توجه و بحث متکلمین بوده و با گسترش مذهب اعتزال، این قاعده بیش از پیش جایگاه خود را در میان متکلمین پیدا می‌کند. (احمد بن یحیی: ۸) «واصل بن عطا» و «نظام معتزلی» این قاعده را با نام «حسن و قبح عقلی» مطرح می‌کنند. (شهرستانی، ۱۳۶۴ ش: ج ۱: ۷۲) این بحث در قرون سوم و چهارم به یکی از مهم‌ترین مباحث علم کلام تبدیل شد. در زمان معاصر نیز بحث‌های زیادی در این رابطه انجام شده و حتی برخی از فضلاء معاصر در رابطه با آن کتاب نگاشته و به تبیین آن پرداختند (ر.ک: قواعد کلامی از علی ربانی گلپایگانی).

اما نکته‌ای که در غالب این نوشته‌ها مسکوت مانده یا به صورت اجمال از آن گذشته‌اند، این نکته است که آیا این قاعده در آیات و روایات نیز وجود دارد یا خیر؟ نگارنده کتاب یا مقاله مستقلاً که تنها به این سوال پرداخته باشد، نیافته است و تنها به صورت استطرادی و برای موید آوردن از کتاب و سنت چند آیه یا روایت در کتب مختلف بیان شده که آن‌ها نیز مورد تحلیل و تدقیق قرار نگرفته‌اند. در بیشتر کتب کلامی این مساله با معیار عقل مورد واکاوی قرار گرفته و استدلال‌ات طرفین جنبه عقلی و برهانی دارد و تلاش شده استدلالی عقلانی بر اثبات یا رد آن ارائه شود، لذا جنبه‌های نقلی و وحیانی آن مسکوت مانده است. به عبارت دیگر قرآن و احادیث معصومین (علیهم‌السلام) مورد دقت و موشکافی قرار نگرفته است که آیا قاعده حسن و قبح در آن‌ها وجود دارد یا خیر. بنابراین یکی از سوالات مطرح در این بحث این است که آیا قاعده حسن و قبح عقلی تنها ساخته و پرداخته ذهن متکلمان اسلامی است و ریشه در آیات و روایات ندارد یا در آیات و روایات به آن اشاره شده و متکلمان مسلمان نیز از آن روایات به این قاعده رهنمود شده و متأثر از آن هستند. آیا با تدبر و تعقل در روایات می‌توان این قاعده را استنباط کرد یا چنین سخنی نادرست بوده و تحکم بر روایات است.

در این نوشتار تلاش خواهیم کرد با دقت نظر در روایات معصومین (علیهم‌السلام) بیان کنیم که این قاعده در روایات حداقل به صورت اجمالی و کلی بیان شده یا اثری از آن در این کتاب روایی یافت نمی‌شود. از این رو ابتدا قاعده را به صورت مختصر بررسی کرده و سپس به تبیین و تحلیل روایات معصومین (علیهم‌السلام) خواهیم پرداخت.

۱. پیشینه پژوهش

با مطالعه تاریخ صدر اسلام و قرآن کریم و احادیث موجود در کتب روایی و تاریخی می‌توان گفت: قاعده «حسن و قبح» با ظهور اسلام و قرآن کریم مطرح و در سخنان رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) وجود دارد؛ اما در این دوره تنها لب و جوهره این قاعده را می‌توان مشاهده کرد. در کتاب «توحید صدوق» نقل شده که شخصی یهودی خدمت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) رسید و عرضه داشت: «آیا خداوند متعال ظلمی انجام می‌دهد؟» حضرت در پاسخ به او فرمودند: «نه». او پرسید: چرا انجام نمی‌دهد؟ حضرت فرمودند: «لعلمه بقبحه و استغنائه عنه: به خاطر علم خداوند متعال به قبح و زشت بودن آن و غنا و بی‌نیازی او از انجام این کار» (ابن بابویه، علی بن محمد، ۱۳۹۸ق: ۳۹۸: پاورقی ۱).

بعد از نبی اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آرام آرام فرقه‌های کلامی شکل می‌گیرد و بعد از شهادت امیرالمومنین (علیه السلام) مباحث ناظر به جبر و تفویض، مرتکب گناه کبیره، امر به معروف، تعریف ایمان، صفات الهی و رونق فراوانی گرفت. در این زمان گروه‌های مختلف به تبیین آموزه‌های کلامی خود و دفاع از آن‌ها می‌پردازند. بحث جبر و اختیار و مانند آن نیز مبتنی بر بحث حسن و قبح است (احمد بن یحیی: ۸). «واصل بن عطا» و «نظام معتزلی» این قاعده را با نام «حسن و قبح عقلی» مطرح می‌کنند. (شهرستانی، ۱۳۶۴ش: ج ۱: ۷۲) با گسترش و استحکام مذهب اعتزال، این قاعده نیز بیش از پیش جایگاه خود را در میان متکلمین پیدا کرد و مورد عنایت خاص آنان قرار گرفت، در این دوره این قاعده، با همین نام و با عنوان یک قاعده بزرگ در علم کلام مطرح می‌شود و بزرگان معتزله به نام این قاعده تصریح می‌کنند (همان). این قاعده در قرن سوم قمری در راس مهم‌ترین مباحث مورد بحث میان متکلمین قرار گرفت و در همه کتب کلامی جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داد و تا زمان کنونی نیز همه علمای علم کلام و حتی اصولیون در مورد آن صحبت کرده و برخی از علمای معاصر مانند آیت الله سبحانی در مورد آن کتاب نگاشته و به تبیین تمام زوایای آن پرداخته‌اند. (ر.ک: حسن و قبح عقلی یا پایه‌های اخلاق جاودان از آیت‌الله سبحانی)

اما نکته‌ای که در غالب این نوشته‌ها مغفول مانده و ما در صدد هستیم در این نوشتار به آن پرداخته و آن را توضیح دهیم، حسن و قبح عقلی از منظر روایات است. در غالب کتب کلامی و مقالات و نوشته‌های معاصر این بحث از منظر عقلی مورد بررسی قرار گرفته است و جنبه نقلی و حدیثی آن بسیار کم‌رنگ و به صورت استطرادی مطرح شده، لذا ما در این نوشتار تلاش خواهیم کرد این جنبه را پررنگ کرده و احادیث مورد ادعا را با دقت نظر تحلیل کرده و با آوردن نظرات مختلف جمع‌بندی کنیم.

۲. مفهوم شناسی

به طور کلی برای «حسن و قبح» چند معنا بیان شده مانند کمال و نقص (رازی، ۱۴۱۱ق: ۴۷۹؛ اصفهانی: ۴۳۳؛ مفتی: ۳۲۵) شی کامل و ناقص (طوسی، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ق: ۶۱) ملائمت و منافرت با طبع (همان؛ رازی، ۱۴۱۱ق: ۴۷۹؛ مفتی: ۳۲۵) موافقت یا مخالفت با غرض (ایچی-میر سید شریف، ۱۳۲۵ق: ج ۸: ۱۸۲) این که فاعل آن عمل، مستحق «مدح» یا «ذم» است. (طوسی، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ق: ۶۱؛ رازی، ۱۴۱۱ق: ۴۷۹؛ مفتی: ۳۲۵) از این معانی چهار معنای اول مورد اتفاق است. به این معنا که همه متکلمان اسلامی قبول دارند که کمال و نقص، شیء کامل و ناقص، ملائمت و منافرت با طبع و موافقت و مخالفت با غرض، عقلی است و ربطی به شرع ندارد و انسان می‌توان مصادیق آن‌ها را تشخیص دهد، و تنها مورد اخیر محل اختلاف است، و مضمون آن این است که آیا عقل بدون در نظر گرفتن حکم شرع، حسن یا قبح افعال را درک می‌کند، یا حکمی ندارد و خوب و بد افعال را از شرع می‌گیرد.

بزرگان اشاعره عقلی بودن حسن و قبح را انکار می‌کنند و معتقدند فعل حسن، فعلی است که شارع به آن امر کرده باشد و فعل قبیح، فعلی است که شارع از آن نهی کرده باشد، و افعال در نفس الامر هیچ حسن و یا قبحی ندارند؛ هم‌چنین قیل از امر و نهی شارع، عقل قدرت درک حسن یا قبح افعال را ندارد (رازی، ۱۹۸۶م: ج ۱: ۳۴۶؛ ابن خلدون، ۱۴۲۵ق: ۳۴۳؛ آمدی، ۱۴۲۳ق: ج ۲: ۱۲۳؛ غزالی، ۱۴۰۹ق: ۱۱۶)؛ اما بزرگان مکتب اعتزال و امامیه معتقدند: خود فعل فی نفسه حسن است یا قبیح؛ هم‌چنین عقل توانایی درک این حسن یا قبح را دارد، یعنی عقل بدون کمک وحی و حتی قبل از وحی، حسن و قبح برخی از افعال را درک می‌کند و خداوند متعال نیز بر اساس همین قاعده عمل می‌کند، یعنی چون فعلی حسن است آن را انجام می‌دهد یا به آن امر می‌کند و چون فعلی قبیح است آن را ترک کرده یا از آن نهی می‌کند. (قاضی عبد الجبار، ۱۹۷۱م: ۲۰۴؛ مفید، محمد بن نعمان، ۱۴۱۳ق: ۳۲؛ شریف مرتضی، علی بن حسین، ۱۴۰۵ق: ج ۳: ۱۷۷؛ طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۱ق: ۲۴۷؛ حلی، حسن بن یوسف، ۱۳۸۲ش: ۵۹؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۲ق: ۷۵) برخی از علمای زیدیه نیز حسن و قبح عقلی را پذیرفته و بدان حکم کرده، علم به آن را ضروری دانسته‌اند (احمد بن محمد بن صلاح شرفی، ۱۴۱۱ق: ج ۱: ۱۵۷). هم‌چنین در برخی از کتب علمای اهل سنت، نقل شده تمام حنفی مذهب‌ها، نظر معتزله را پذیرفته و در مساله حسن و قبح مانند معتزله حکم کرده‌اند (شافعی، کمال الدین محمد، ۱۴۲۵ق: ۱۵۷). برخی از ماتریدیه نیز با اشاعره همراه بوده و قول آنان را برگزیده‌اند. (همان) برخی از نو معتزلیان حنفی نیز نظر معتزله را پذیرفته و قائل به حسن و قبح عقلی شده‌اند (حنفی، ج ۳: ۴۱۹).

هر دو گروه برای اثبات مدعای خود دلیل و برهان اقامه کرده و در تلاش است که مدعای خود را اثبات کند، اما چون این نوشتار در صدد داوری میان آنان نیست، از بررسی ادله آنان خودداری کرده و

به این بحث خواهیم پرداخت که نظر عدلیه آیا ریشه در قرآن کریم دارد یا اثری از آن در قرآن یافت نمی‌شود. بر این اساس، به شواهد قرآنی پرداخته و پس از بیان آیات مربوطه به تفسیر و تبیین آنان پرداخته و در نهایت بیان خواهیم کرد که این قاعده از آیات قرآن قابل استفاده است یا خیر. با روایات معصومین (علیهم السلام) به این نتیجه می‌رسیم که قاعده «حسن و قبح عقلی» ریشه در روایات دارد و خداوند متعال در آیات بسیاری به آن پرداخته و گاهی خود قاعده را بیان کرده و گاهی مطلبی را بیان کرده که بر این قاعده استوار است و پذیرش آن مطلب، مبتنی بر پذیرش حسن و قبح عقلی خواهد بود.

۳. روایات معطوف به قاعده حسن و قبح عقلی

در این مقام به روایاتی می‌پردازیم که به حسن و قبح افعال اشاره شده و در آن‌ها از الفاظ «حسن» و «قبح» استفاده شده است:

۱-۳. حضرت امیرالمومنین (علیه السلام) در فرازی از نامه‌ای که به فرزندش امام حسن مجتبی (علیه السلام) نوشتند چنین می‌فرمایند: «و اعلم یا بُنَّیَّ اِنَّهُ لَوْ كَانَ لِرَبِّكَ شَرِيكَ لَاتَّتَكَ رُسُلُهُ. فَاِذَا عَرَفْتَ ذَلِكَ، فَاَفْعَلْ كَمَا يَنْبَغِي لِمِثْلِكَ اَنْ يُفْعَلَ فِي صَعْرِ خَطَرِهِ وَ قَلْبِهِ مَقْدَرَتِهِ وَ كَثْرَةِ عَجْزِهِ وَ عَظِيمِ حَاجَتِهِ اِلَى رَبِّهِ فِي طَلَبِ طَاعَتِهِ وَ الْخَشْيَةِ مِنْ عُقُوبَتِهِ وَ الشَّقَقَةِ مِنْ سُخْطِهِ؛ فَاِنَّهُ لَمْ يَأْمُرْكَ اِلَّا بِحَسَنِ وَ لَمْ يَنْهَكَ اِلَّا عَنْ قَبِيحٍ: پسر من! بدان اگر برای پروردگارت شریکی بود، پیامبران آن شریک به سویت می‌آمدند. چون به این حقیقت آگاه شدی در بندگی او بکوش، چنان‌که شایسته مانند توست که کوچک منزلت و فقیر و کم‌قدرت و بسیار ضعیف است، و در طلب طاعت، و در ترس از عقوبت، و بیمناکی از خشم شدیداً به پروردگار خود نیازمند است، زیرا چنین پروردگاری جز به خوبی تو را فرمان نداده، و جز از زشتی باز نداشته است» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۷۳؛ شریف الرضی، ۱۴۱۴ ق: ۳۹۶).

شاهد مثال در این نامه نورانی، عبارت: «فَاِنَّهُ لَمْ يَأْمُرْكَ اِلَّا بِحَسَنِ وَ لَمْ يَنْهَكَ اِلَّا عَنْ قَبِيحٍ» می‌باشد؛ و به نظر می‌رسد این قسمت از حدیث به روشنی و با صراحت، قاعده «حسن و قبح عقلی» را بیان می‌کند؛ زیرا حضرت می‌فرماید: خداوند متعال امر نمی‌کند، مگر به فعل حسن، و نهی نمی‌کند مگر از فعل قبیح، و اگر قبل از امر یا نهی خداوند متعال، حسن یا قبحی وجود نداشته باشد، امر به آن‌ها یا نهی از آن‌ها معنا ندارد. به عبارت دیگر اول باید حسن و قبحی برای افعال ثابت باشد، تا خداوند متعال از فعل قبیح نهی کند و به فعل حسن امر نماید.

ابن میثم بحرانی نیز این قسمت از عبارت را دال بر قاعده حسن و قبح عقلی می‌داند و در این باره می‌نویسد: «عبارت: «انه» تا کلمه «قبح» هشدار است به طور اجمال، نسبت به لزوم اطاعت از خدا در همه مواردی که امر و یا نهی فرموده است. و تشویق بر انجام هر کاری که او امر فرموده، به این جهت که آن کار نیکوست، و خودداری از هر چیزی که او نهی کرده، از آن رو که زشت و ناهنجار است. و برای همین مطلب و نظایر آن است که «معتزله» به مسأله حسن و قبح عقلی، گرایش یافته و معتقد به آن شده‌اند» (ابن میثم بحرانی، ۱۴۱۷ ق: ۵: ۳۶).

بر این اساس می‌توان گفت:

- مقدمه اول: حضرت می‌فرماید خداوند امر نمی‌کند مگر به فعل حسن و نهی نمی‌کند مگر از فعل قبیح، بنابراین قبل از امر و نهی شارع فعل حسن و قبیح وجود داشته‌است، زیرا امر به چیزی فرع وجود آن چیز است.
- مقدمه دوم: قاعده حسن و قبح عقلی بیان می‌کند، افعال دارای حسن و قبح هستند و خداوند متعال نیز بر اساس وجود جهت حسن یا قبحی که دارند امر یا نهی می‌کند.
- نتیجه آن‌که: قاعده حسن و قبح عقلی در کلام امیرالمومنین (علیه السلام) وجود دارد و حضرت به صورت ضمنی به آن اشاره کرده‌است.

لذا عبارت حضرت را به صورت قیاسی استثنایی می‌توان چنین بیان کرد: اگر حسن و قبحی برای افعال وجود نداشت، امر کردن به فعل حسن و نهی از فعل قبیح معنا نداشت، لکن حسن و قبح وجود دارد، پس امر و نهی از آن‌ها صحیح است.

۲-۳. در حدیثی نقل شده امیرالمومنین (علیه السلام) فرمودند: مردی یهودی خدمت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) رسید و سؤالاتی از حضرت پرسید از جمله این‌که پرسید: «فأخبرني عن ربك هل يفعل الظلم؟ قال: لا، قال: و لم؟ قال: لعلمه بقبحه و استغناؤه عنه: از پروردگارت به من خبر بده که آیا ظلم انجام می‌دهد؟ پیامبر اکرم فرمود: خیر، او پرسید: چرا؟ حضرت فرمود: چون به قبح و زشتی آن فعل علم دارد و همچنین از ظلم کردن در حق دیگران بی‌نیاز است» (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۸ ق: ۳۹۷؛ پاورقی شماره ۱). در این روایت حضرت به صراحت می‌فرماید: «لعلمه بقبحه» یعنی علم دارد به زشتی و قبح آن فعل؛ پس چون قبیح و زشت است از خداوند متعال صادر نمی‌شود و خداوند نیز می‌داند قبیح است. اگر ظلم، قبیح نبود، انجامش توسط خداوند نیز اشکال نداشت، بلکه چون خدا انجام می‌داد، تبدیل به فعل حسن می‌شد و هیچ زشتی و بدی نداشت.

به عبارت دیگر اگر خود ظلم فی نفسه هیچ مفسده و قبحی نداشت باشد، علم الهی به چه چیزی تعلق گرفته که حضرت می‌فرماید: «لعلمه بقبحه»؛ چرا که علم از امور ذات‌الاضافه‌است و طرف معلوم می‌خواهد، از این رو حتما خود فعل، قبحی دارد که خداوند آن قبح و مفسده را می‌داند و بر اساس آن جهت مفسده، فعل را ترک می‌کند. بر این اساس، این‌جا نیز به صورت قیاسی استثنایی می‌توان گفت: اگر فعل مفسده و قبح ذاتی نداشته باشد، علم به قبح آن معنا ندارد، لکن قبح و مفسده ذاتی وجود دارد، پس علم به آن قبح نیز صحیح است.

۳-۳. حسن بن عمار از امام صادق (علیه السلام) نقل می‌کند که حضرت فرمودند: «إِنَّ أَوَّلَ الْأُمُورِ وَ مَبْدَأَهَا وَ قُوَّتَهَا وَ عِمَارَتَهَا الَّتِي لَا يَنْتَفَعُ بِشَيْءٍ إِلَّا بِهِيَ الْعَقْلُ، الَّذِي جَعَلَهُ اللَّهُ زِينَةً لِخَلْقِهِ. وَ عَرَفُوا بِهِ الْحَسَنَ مِنَ الْقَبِيحِ وَ أَنَّ الظُّلْمَةَ فِي الْجَهْلِ وَ أَنَّ التُّورَ فِي الْعِلْمِ: آغاز هر کار و برداشت و نیرو و آبادانی و آن‌که هر سودی وابسته بدان بوده، خرد است، آن‌چه که خدایش زیور خلق خود و روشنی بخش آنان

ساخته، و به وسیله خرد زیبا را از زشت بشناسند و بدانند که تاریکی در نادانی است و روشنی در دانش. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۱: ۲۹)

در این روایت حضرت ضمن تجلیل از عقل و بیان جایگاه رفیع آن، می‌فرماید: «وَعَرَفُوا بِهِ الْحَسَنَ مِنَ الْقَبِيحِ» یعنی به وسیله عقل است که عمل حسن و قبیح شناخته می‌شوند. یعنی اگر عقل انسان به تنهایی هم وجود داشت، برای شناخت افعال حسن و قبیح کافی بود، البته این جمله مجمل است و طبق قواعد منطقی حمل بر موجه جزئی می‌شود؛ لذا می‌توان گفت بر اساس این روایت، عقل به تنهایی حداقل برخی از افعال حسن و قبیح را درک می‌کند و معیاری برای شناسایی این افعال است. این مطلب دقیقاً مفاد قاعده «حسن و قبح عقلی» است، زیرا در این قاعده گفته می‌شود که عقل به تنهایی و بدون در نظر گرفتن حکم شرع، حسن یا قبح افعال را درک می‌کند. لذا این قسمت از حدیث به وضوح دلالت می‌کند بر این که قبل از بیان شارع، حسن و قبحی برای افعال وجود دارد که عقل بشر می‌تواند آن‌ها را درک کرده و بشناسد.

بر این اساس می‌توان گفت:

- مقدمه اول: در کلام امام صادق (علیه السلام) آمده که به وسیله عقل است که افعال حسن و قبیح از هم تمییز داده شده و شناخته می‌شوند.
- مقدمه دوم: قاعده حسن و قبح عقلی نیز بیان می‌کند که عقل آدمی بدون کمک از شرع و بیان شارع حسن و قبح برخی از افعال را درک می‌کند و می‌تواند حکم کند که برخی افعال حسن و مستحق مدح هستند و برخی افعال قبیح و مستحق ذم.
- در نتیجه: مضمون قاعده حسن و قبح عقلی در کلام امام صادق (علیه السلام) وجود دارد.

۳-۴. در حدیثی ابوبصیر می‌گوید: امام صادق (علیه السلام) فرمود: «مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ فَقَدْ كَذَّبَ عَلَى اللَّهِ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْخَيْرَ وَالشَّرَّ إِلَيْهِ فَقَدْ كَذَّبَ عَلَى اللَّهِ: هر کس معتقد باشد که: خدا خلقش را به بی‌عفتی و زشت‌کاری فرمان می‌دهد، بر خدا دروغ بسته است و هر کس معتقد شود که کار نیک و بد از اوست بر خدا دروغ بسته است.» (برقی، ۱۳۷۱ق: ج ۱: ۲۸۴؛ عیاشی، ۱۳۸۰ق: ج ۲: ۱۲؛ کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۱: ۱۵۶) صدرالمتهلین در شرح روایت می‌نویسد: این روایت برای بطلان اعتقاد مجبره صادر شده است که همه چیز را به خدا نسبت می‌دادند و حضرت می‌خواهد بگوید این که ما خیر و شر و تمام افعال را به خدا نسبت دهیم غلط و افترا بستن بر خداوند متعال است، خداوند هیچ‌گاه به قبايح و فحشا و منکرات امر نکرده و این افعال را انجام نمی‌دهد. (صدر الدین شیرازی، ۱۳۸۳ ش: ج ۴: ۲۸۷) ملا صالح مازندرانی نیز در شرح روایت می‌نویسد: منظور این است که هر کس فکر کند خداوند متعال فاعل مستقیم همه افعال زشت از جمله قتل، زنا، شرب خمر، دزدی و... است، بر خداوند افترا بسته و کافر شده است. (مازندرانی، ۱۳۸۸ق: ج ۵: ۱۷)

در روایتی مشابه مسعده بن صدقه می‌گوید: امام صادق (علیه السلام) فرمودند: «مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يَأْمُرُ بِالسُّوِّ وَ الْفَحْشَاءِ فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْخَيْرَ وَ الشَّرَّ بَعِيرٍ مَشِيَّةِ اللَّهِ فَقَدْ أَخْرَجَ اللَّهَ مِنْ سُلْطَانِهِ: هر کس فکر کند که خداوند متعال به فحشا و منکرات امر می‌کند، بر خدا دروغ بسته و هر کس فکر کند که خیر و شر بدون مشیت الهی انجام می‌شوند، خداوند را از سلطنت خود خارج کرده‌است.» (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ۲: ۱۱) همین روایت را حفص بن قرط از امام صادق (علیه السلام) و حضرت نیز از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل می‌کند. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱: ۱۵۸؛ ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۸ ق: 359)

در این روایت حضرت می‌فرماید: هر کس فکر کند که خداوند به فحشا امر می‌کند، بر خدا دروغ بسته‌است، لذا روایت بیان می‌کند حتماً قبل از امر خداوند، فحشا و منکراتی وجود داشته و عقل بشری نیز آن‌ها را می‌شناسد که امر کردن به آن‌ها را زشت می‌داند. حال اگر فحشایی نبود، یا عقل توان شناسایی آن را نداشت، دیگر این‌گونه سخن گفتن معنا نداشت، هر آنچه خداوند امر می‌کرد، حسن می‌شد، لذا ما تابع امر و نهی خدا بودیم و قبل از آن درکی از خوب و بد نداشتیم. پس هم فحشا و منکراتی وجود دارد و هم عقل توان شناسایی آن منکرات را قبل از شرع دارد.

بر این اساس مانند روایات دیگر می‌توان گفت:

- مقدمه اول: حضرت می‌فرماید: خداوند متعال هرگز به فحشا و منکرات امر نمی‌کند، این سخن به این معناست که حتماً قبل از امر و نهی خداوند، منکر و فحشایی وجود دارد و انسان نیز قدرت درک و فهم آن را دارد.
- مقدمه دوم: قاعده حسن و قبح عقلی می‌گوید: حسن و قبحی برای افعال وجود دارد و عقل توانایی شناخت آنها را دارد.
- نتیجه: مفاد قاعده حسن و قبح عقلی در کلام امام صادق (علیه السلام) وجود دارد.

۳-۵. مسعده بن زیاد نقل می‌کند شخصی خدمت امام صادق (علیه السلام) آمد و از گناہانی که کرده بود صحبت کرد و حضرت فرمود که توبه کند و در پایان فرمود: «وَسَلِّهُ التَّوْبَةَ مِنْ كُلِّ مَا يَكْرَهُ فَإِنَّهُ لَا يَكْرَهُهُ إِلَّا كُلَّ قَبِيحٍ وَ الْقَبِيحِ دَعَا لِأَهْلِهِ فَإِنَّ لِكُلِّ أَهْلًا: از او نسبت به تمام آن‌چه کراهت دارد، درخواست توبه کن؛ چرا که او از چیزی کراهت ندارد مگر این که قبیح باشد، و تو باید تمام قبايح را رها کنی و آن‌ها را به اهلش واگذار کنی، چرا که هر چیزی اهلی وجود دارد.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۶: ۴۳۳)

در این روایت نیز حضرت می‌فرماید خداوند متعال از تمام قبايح کراهت دارد، پس حتماً قبل از نهی شارع و کراهت و زجر او اعمال قبیحی وجود دارد که خداوند متعال از آن‌ها کراهت دارد؛ اگر با نهی و کراهت خداوند، قبیح درست شود، معنای روایت چنین می‌شود: خداوند از نهی خود کراهت دارد، و این‌گونه سخن گفتن صحیح نیست، زیرا نهی، دال بر کراهت و زجر است و این که خداوند آن عمل را دوست نمی‌دارد، لذا سخن لغوی است و از یک انسان عالم و فرهیخته بعید به نظر می‌رسد. بر این

اساس، وقتی امام می‌فرماید خداوند از تمام قبايح کراهت دارد، به این معناست که تمام اموری که انسان آن‌ها را قبیح می‌داند در نزد خداوند متعال نیز قبیح هستند و خداوند از آن‌ها کراهت دارد و نه خود انجام می‌دهد و نه از انسان‌ها می‌پذیرد که انجام دهند.

۳-۶. امام باقر (علیه السلام) می‌فرماید: امیرالمومنین (علیه السلام) هفت روز بعد از رحلت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) مردم مدینه را جمع کردند و خطبه‌ای برای آنان ایراد کردند (که به خطبه وسیله معروف است) در قسمتی از این خطبه آمده: «أَيُّهَا النَّاسُ فِي الْإِنْسَانِ عَشْرُ خِصَالٍ يُطَهِّرُهَا لِسَانُهُ شَاهِدٌ يُخْبِرُ عَنِ الصِّمِيرِ حَاكِمٌ يَفْصِلُ بَيْنَ الْخَطَابِ وَ نَاطِقٌ يَرُدُّ بِهِ الْجَوَابَ وَ شَافِعٌ يُدْرِكُ بِهِ الْحَاجَةَ وَ وَاصِفٌ يُعْرِفُ بِهِ الْأَشْيَاءَ وَ أَمِيرٌ يَأْمُرُ بِالْحَسَنِ وَ وَاعِظٌ يَنْهَى عَنِ الْقَبِيحِ وَ مُعَرِّئٌ تُسَكِّنُ بِهِ الْأَخْرَانَ: ای مردم در انسانی ده خصلت است که زبان آن را آشکار کند: (زبان) گواهی است که از نهاد انسان گزارش دهد، داوری است که میان مردم داوری کند، گوینده‌ای است که پاسخ دهد، واسطه‌ای است که خواسته‌ها با او به دست آید، وصف‌کننده‌ای است که هر چیز به او شناخته شود، فرماندهی است که به کار نیک فرمان دهد، و پندآموزی است که از کار زشت باز دارد، تسلیت‌گوئی است که اندوه‌ها را آرام کند، وسیله آماده و حاضری است که کینه‌ها را بزدايد، و آلت جالب توجهی است که گوش‌ها از آن لذت برند.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۸: ۲۰)

در این خطبه امیرالمومنین (علیه السلام) می‌فرماید: «وَ أَمِيرٌ يَأْمُرُ بِالْحَسَنِ وَ وَاعِظٌ يَنْهَى عَنِ الْقَبِيحِ» یعنی در درون انسان بدون در نظر گرفتن هر چیز دیگری، نیرویی وجود دارد که او را به فعل حسن و نیکو امر کرده و از فعل زشت و قبیح نهی می‌کند. این مطلب به این معناست که در درون انسان نیروی تشخیص افعال حسن و قبیح وجود دارد، پس حتی اگر پیامبری را ندیده باشد و سخن شارع را نشنیده باشد، در درون خود راهی برای شناخت خوبی و بدی دارد.

ممکن است کسی بگوید این مطلب با سخن اشاعره نیز سازگار است، زیرا انسان بعد از آمدن انبیا و رسل، حسن و قبح را درک کرده و آن‌ها را می‌شناسد. اما پاسخ این است که این مطلب با ظاهر روایت سازگار نیست، چرا که در این روایت حضرت می‌فرماید در انسان ده خصلت وجود دارد که یکی از آن‌ها تشخیص فعل حسن از کار قبیح است، و این بیان به این معناست که از خصوصیات درونی و فطری انسان این است که خوب و بد را تشخیص می‌دهد، لذا اگر هیچ پیامبر و هیچ کتاب آسمانی و هیچ دستوری از طرف خداوند هم نبود، انسان از درون راه درست و عمل خوب و بد را می‌شناخت.

۳-۷. در کتاب «صفات الشیعه» نقل شده حضرت عبد العظیم حسنی می‌گوید: خدمت امام هادی (علیه السلام) رسیدم و عقیده‌ام را راجع به مبدأ و معاد باز گو کردم و از حضرت درخواست کردم درست یا غلط بودن آن‌ها را به من تذکر دهند؛ حضرت پس از پایان سخنان من در تایید آن‌ها فرمودند: «يَا أَبَا الْقَاسِمِ هَذَا وَ اللَّهُ دِينَ اللَّهِ الَّذِي ارْتَضَاهُ لِعِبَادِهِ فَأَثْبِتْ عَلَيْهِ تَبَتُّكَ اللَّهُ بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ: ای ابالقاسم، این همان دینی است که خداوند متعال برای بندگان خود برگزید و بدان راضی شد؛ پس بر آن ثابت قدم باش، خداوند متعال تو را بر این دین در دنیا و آخرت ثابت بدارد.»

این جمله، نشان می‌دهد حضرت تمام آن‌چه را که «عبد العظیم حسنی» بیان کرده بودند را تأیید کرده و اعتقاد شیعه و درست دانسته‌اند.

از جمله این بیانات این است که «عبد العظیم» در بحث حکمت الهی عرضه می‌دارد: «وَإِنَّهُ حَكِيمٌ لَا يَفْعَلُ الْقَبِيحَ وَلَا يُخَلُّ بِالْوَاجِبِ: او حکیم است و هرگز فعل قبیح انجام نمی‌دهد، و به افعال واجب نیز خللی وارد نمی‌کند.» این جمله دقیقاً مفاد قاعده «حسن و قبح عقلی» است که توسط امام هادی (علیه السلام) مورد تأیید و تقریر قرار گرفته و دینی بیان شده که خداوند متعال از آن راضی است (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۶۲ ش: ۴۹). در این روایت عبدالعظیم حسنی به روشنی بیان می‌کند خداوند متعال هرگز در عمل حسن اخلال نمی‌کند، یعنی آن را انجام می‌دهد و هرگز عمل قبیح را انجام نمی‌دهد؛ یعنی قبل از فعل و صدور عملی از او، حسن و قبحی برای افعال بوده‌است، و خداوند متعال با توجه به آن حسن یا قبح ذاتی افعال، خلق می‌کند یا نه. و تأیید حضرت هم به معنای این است که ائمه معصومین (علیهم السلام) این موارد را قبول دارند.

۳-۸. امام رضا (علیه السلام) از امام حسین (علیه السلام) نقل می‌کند که از امیر المومنین (علیه السلام) راجع به صفات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) پرسیدم، در قسمتی از این روایت چنین آمده: «فَسَأَلْتُهُ عَنْ مَخْرَجِ رَسُولِ اللَّهِ كَيْفَ كَانَ يَصْنَعُ فِيهِ؛ فَقَالَ: كَانَ يُخْرُجُ لِسَانَهُ إِلَّا عَمَّا يَغْنِيهِ. وَ يُحَسِّنُ الْحَسَنَ وَ يُقْوِيهِ وَ يُقَبِّحُ الْقَبِيحَ وَ يُؤْهِنُهُ» (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۷۸ ق: ج ۱: ۳۱۸) در این روایت حضرت امیرالمومنین (علیه السلام) در توصیف اخلاق کریمانه پیامبر عظیم الشان اسلام (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «يُحَسِّنُ الْحَسَنَ وَ يُقْوِيهِ وَ يُقَبِّحُ الْقَبِيحَ وَ يُؤْهِنُهُ: عمل نیکو را نیکو جلوه می‌داد و تقویت می‌کرد و عمل زشت را تقبیح می‌کرد و بد می‌پنداشت». این که حضرت عمل قبیح را تقبیح می‌کردند، نشان دهنده این است که در واقع و نفس الامر برای افعال، قبحی وجود داشته که حضرت آن را تقبیح می‌کرد، و اگر قبح، با بیان حضرت به وجود می‌آمد، تقبیح حضرت معنا نداشت؛ یا این که ایشان حسن را تحسین و تأکید می‌کردند، دال بر این است که حسنی وجود داشته‌است. اگر قرار بود که با سخن حضرت و امر و نهی ایشان، حسن و قبح ایجاد شده و مردم متوجه فعل حسن و قبیح شوند، معنای جمله چنین بود: «پیامبر (صلی الله علیه و آله) به آن‌چه خود قبلاً امر کرده بود، امر می‌کرد و تأکید می‌کرد بر انجام آن‌ها و از آن‌چه خود قبلاً نهی کرده، نهی می‌کرد و آن اعمال را زشت می‌شمرد» که سخنی بسیار زشت و بدور از فصاحت و بلاغت است که از یک انسان عادی هم صادر نمی‌شود.

بنابراین امیرالمومنین (علیه السلام) در صدد است بیان کند، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آن‌چه را که بین مردم عملی نیکو و خوب محسوب می‌شود را خوب معرفی می‌کرد و بر انجامش تأکید داشت و آن‌چه را که مردم زشت و بد می‌پنداشتند را زشت می‌پنداشت و بر زشتی آن تأکید می‌کرد. و این بیان یعنی افعال آدمی در واقع و نفس الامر، دارای حسن و قبح بوده‌اند و حضرت نیز بر آنان تأکید کرده و حسن را تحسین و قبیح را تقبیح می‌کردند.

۳-۹. در روایتی از امام صادق (علیه السلام) نقل شده: «. ثُمَّ قَالَ يَا شَقْرَانِي إِنَّ الْحَسَنَ مِنْ كُلِّ أَحَدٍ حَسَنٌ وَإِنَّهُ مِنْكَ أَحْسَنُ لِمَكَانِكَ مِنَّا وَإِنَّ الْقَبِيحَ مِنْ كُلِّ أَحَدٍ قَبِيحٌ وَإِنَّهُ مِنْكَ أَقْبَحُ: سپس فرمود: ای شقرانی عمل حسن از هر کسی صادر شود، حسن است، اما اگر از تو صادر شود احسن و نیکوتر، به خاطر جایگاه تو نسبت به ما؛ و عمل زشت نیز از هر کسی صادر شود، زشت و قبیح است، اما از تو اقبح و زشت‌تر» (مازندرانی، ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ج ۴: ۲۳۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۷: ۳۵۰). حضرت آن‌جا که به او می‌فرماید: «إِنَّ الْحَسَنَ مِنْ كُلِّ أَحَدٍ حَسَنٌ وَإِنَّهُ مِنْكَ أَحْسَنُ لِمَكَانِكَ مِنَّا وَإِنَّ الْقَبِيحَ مِنْ كُلِّ أَحَدٍ قَبِيحٌ وَإِنَّهُ مِنْكَ أَقْبَحُ» بیان می‌کنند فعل قبیح، قبیح است، حال از هر کسی صادر شود، مسلمان باشد یا غیر مسلمان که دال بر عقلی بودن حسن و قبح است؛ یعنی مسلمان و غیر مسلمان و لو «زندیق» خوب و بد افعال را درک می‌کنند و اگر از آنان نیز صادر شود همان حکم را دارد.

از این روایات استفاده می‌شود که اولاً: افعال حسن و قبیح قبل از بیان شارع وجود دارد؛ ثانیاً: عقل و فطرت آدمی توان شناسایی آن‌ها را دارد و درون انسان نهادینه شده‌اند؛ ثالثاً: خداوند متعال نیز افعال قبیح را قبیح و افعال حسن را حسن دانسته و امر و نهی او بر اساس همین حسن و قبح خود افعال است. و این سه مورد در قاعده حسن و قبح عقلی نیز موجود است. بنابراین مفاد قاعده حسن و قبح عقلی در روایات نیز وجود دارد و ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز با الفاظ مختلف به آن اشاره کرده‌اند.

۴. روایات مبتنی بر قاعده حسن و قبح عقلی

در این قسمت به روایاتی خواهیم پرداخت که صفتی از اوصاف الهی را بیان کرده‌اند که مبتنی بر قاعده حسن و قبح عقلی است، یعنی پذیرش آن صفت، تنها با پذیرش حسن و قبح عقلی صحیح است که در ذیل به مواردی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۴-۱. حکمت الهی: یکی از معانی حکمت این است که فاعل کار بیهوده و لغو انجام نمی‌دهد و از افعال خود غرض و هدف مشخصی را دنبال می‌کند. بر این اساس حکمت الهی به این معناست که خداوند متعال نیز کار بیهوده و بدون هدف انجام نمی‌دهد و از خلقت عالم و خصوص انسان و ارسال رسل و انزال کتب هدفی مشخص و معین دارد. این مطلب در روایات بسیاری بیان شده که برای رعایت اختصار تنها به چند حدیث اشاره می‌کنیم:

امیرالمومنین در خطبه‌ای زیبا به بیان اوصاف الهی پرداخته و در قسمتی از این خطبه فرمودند: «. لَمْ يَخْلُقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا وَ لَمْ يَبْعَثِ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ عَبَثًا: او (خداوند متعال) آسمان و زمین و آنچه در میان آن‌هاست را باطل خلق نکرده و پیامبران در حالی که بشارت دهند و انداز کنند هستند را عبث و بیهوده مبعوث نکرده است». (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۱: ۱۵۵) امام سجاد نیز در حدیثی فرمودند: «فَاتَّقُوا اللَّهَ عِبَادَ اللَّهِ وَ تَفَكَّرُوا وَ اعْمَلُوا لِمَا خَلَقْتُمْ لَهُ فَإِنَّ اللَّهَ لَمْ يَخْلُقْكُمْ

عَبْتًا وَ لَمْ يَتْرُكْكُمْ سُدىً: ای بندگان خدا، تقوای الهی پیشه کنید، تفکر کنید و برای رسیدن به چیزی که برای آن خلق شده‌اید، عمل کنید؛ چرا که خداوند شما را بیهوده خلق نکرده و شما به حال خود رها نکرده‌است.» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۲۷۴) امام هادی نیز فرمودند: «إِنَّ اللَّهَ جَلَّ وَ عَزَّ لَمْ يَخْلُقِ الْخَلْقَ عَبْتًا وَ لَا أَهْمَلَهُمْ سُدىً وَ لَا أَظْهَرَ حِكْمَتَهُ لِعِبَا: خداوند متعال خلائق را بیهوده خلق نکرده‌است، و آن‌ها را رها نکرده و برای بازیچه و سرگرمی نیافریده است» (همان: ۴۷۴) امام رضا (علیه السلام) نیز در این باره فرمودند: «فَلَوْ لَمْ يَجِبْ عَلَيْهِمْ مَعْرِفَتُهُ وَ طَاعَتُهُ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ فِي مَجِيءِ الرَّسُولِ مَنَفَعَةٌ وَ لَا سُدُّ حَاجَةٍ وَ لَكَانَ يَكُونُ إِتْيَانُهُ عَبْتًا لِعَيْرِ مَنَفَعَةٍ وَ لَا صَلَاحٍ وَ لَيْسَ هَذَا مِنْ صِفَةِ الْحَكِيمِ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ: اگر معرفت و اطاعت خداوند بر انسان‌ها واجب نبود، برای آمدن انبیا هیچ منعت و سودی وجود نداشت و حاجتی به آن‌ها نبود و آمدن انبیا و رسل لغو و بیهوده می‌شد و این مطلب از موجود حکیمی که همه چیز را متقن و دقیق آفریده، به دور است.» (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۷۸ق: ج ۲: ۱۰۰) امام صادق (علیه السلام) نیز در پاسخ به شخصی که از ایشان پرسید چگونه ضرورت وجود انبیا را ثابت میکند، فرمودند: «إِنَّا لَمَّا أَتَيْنَا أَنْ لَنَا خَالِقًا صَانِعًا مُتَعَالِيًا عَنَّا وَ عَن جَمِيعِ مَا خَلَقَ وَ كَانَ ذَلِكَ الصَّانِعُ حَكِيمًا لَمْ يَجُزْ أَنْ يُشَاهِدَهُ: ما زمانی که دانستیم خالق متعالی از ما و از جمیع خلائق داریم و او آفریننده‌ای حکیم است. برای ما ثابت می‌شود او باید سفیرانی در میان خلقش داشته باشد که مصالح و مفاسد امور را به آن‌ها تعلیم دهند و.» (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۸ق: ۲۴۹)

در این روایات هم بیان شده خداوند متعال حکیم است و هم بیان شده کار بیهوده انجام نمی‌دهد که معنای حکمت است، و در کتب کلامی نیز به تفصیل بیان شده که حکمت الهی مبتنی بر قاعده حسن و قبح عقلی است، چرا که کار بیهوده انجام دادن قبیح است و طبق این قاعده گفته می‌شود که خداوند متعال کار قبیح انجام نمی‌دهد. حال اگر این قاعده عقلی نبوده و شرعی باشد، هیچ ممنوعیتی بر انجام کار بیهوده و لغو وجود نخواهد داشت و خداوند نیز می‌تواند کار بیهوده انجام دهد و اگر انجام داد حسن می‌شود و قبحی وجود نخواهد داشت. (رک: حلی، حسن بن یوسف، ۱۳۸۲ش: ۶۴؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۲ق: ۲۲۱)

۲-۴. عدل الهی و نفی ظلم از خداوند: در روایات متعددی بیان شده که خداوند متعال عادل است و بر اساس قسط و عدل خود عالم را آفریده و اداره می‌کند و در جهان آخرت نیز بر اساس عدالت با بندگان برخورد کرده و عمل کرد انسان را معیار پاداش قرار می‌دهد و هیچ ظلمی در حق هیچ موجودی انجام نمی‌دهد. برای نمونه به چند مورد اشاره می‌کنیم: پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمودند: «بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ: بر اساس عدالت آسمان و زمین را برافراشته‌است.» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵ق: ج ۴: ۱۰۳) امام سجاد (علیه السلام) نیز در دعا‌های خود در موارد زیادی به عدل الهی اشاره کرده‌است به طور مثال می‌فرماید: «أَنِّي أَشْهَدُ أَنَّكَ أَنْتَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، قَائِمٌ بِالْقِسْطِ، عَدْلٌ فِي الْحُكْمِ: خدایا شهادت می‌دهم که تو خدایی هستی که غیر تو خدایی نیست، به قسط و عدل به پا خواسته‌ای و در حکم و قضای خود عادل هستی» (علی بن الحسین علیه

السلام، ۱۳۷۶ش: ۵۲) در دعای دیگری فرمودند: «شَهِدْتُ أَنَّ اللَّهَ قَسَمَ مَعَايِشَ عِبَادِهِ بِالْعَدْلِ: شَهَادَاتٍ فِيهَا عَدْلٌ وَ عَقُوبَتُكَ عَدْلٌ: خدایا عقوبت و عذاب تو عین عدالت است.» (همان: ۱۵۸) همچنین در دعای دیگری فرمودند: «وَ عَقُوبَتُكَ عَدْلٌ: خدایا عقوبت و عذاب تو عین عدالت است.» (همان: ۱۹۲) امیرالمومنین (علیه السلام) نیز در روایتی فرمودند: «إِنَّ الْعَدْلَ مِيزَانُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ الَّذِي وَصَعَهُ فِي الْخَلْقِ وَ نَصَبَهُ لِإِقَامَةِ الْحَقِّ فَلَا تُخَالِفُهُ فِي مِيزَانِهِ وَ لَا تُعَارِضُهُ فِي سُلْطَانِهِ: به راستی که عدالت ترازوی خدای سبحان است که در میان مردم قرار داده و برای برپاداشتن حق، نصب فرموده است، بنابراین، در ترازوی خداوند با او مخالفت مکن و با حکومتش ستیز نکن.» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶ش: ۱۵۰) در روایت دیگری نقل شده شخصی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) پرسید اگر بنده گناه کند و در دنیا عقوبت آن را ببیند، باز در آخرت عذاب می شود؟ حضرت فرمودند: «فَاللَّهُ أَعْدَلُ مِنْ أَنْ يُنْتَبَى عَلَى عَبْدِهِ الْعُقُوبَةُ: خداوند عادل تر از آن است که دو بار بنده خود را عقوبت کند.» در روایتی نقل شده شخصی از امام صادق (علیه السلام) پرسید آیا خداوند بندگانش را در انجام کارها مجبور می کند؟ حضرت در پاسخ فرمودند: «اللَّهُ أَعْدَلُ مِنْ أَنْ يُجْبِرَهُمْ عَلَى الْمَعَاصِي ثُمَّ يُعَذِّبَهُمْ عَلَيْهَا: خداوند عادل تر از آن است که بندگانش را بر معاصی اجبار کند و سپس آن ها را به خاطر ارتکاب آن معاصی عذاب کند.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۱: ۱۵۹) در روایت دیگری فرمودند: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَا يَفْعَلُ بِعِبَادِهِ إِلَّا الْأَصْلَحَ لَهُمْ وَ لَا يَطْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا: خداوند متعال در حق بندگانش جز کاری به به صلاح آنان باشد انجام نمی دهد، و در حق آنان هیچ ظلمی نمی کند.» (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۸۵ش: ج ۱: ۱۶)

نتیجه آن که: در روایات بسیاری بیان شده که یکی از اوصاف خداوند متعال عدل است و او در همه چیز عادل است، هم در تکوین و هم در تشریح و هم در جزا و هیچ عملی را بر خلاف عدالت انجام نمی دهد. بدون شک این مساله نیز مبتنی بر قاعده حسن و قبح عقلی است؛ چرا که متکلمان می گویند چون عدالت حسن و انجام فعل حسن بر خداوند متعال واجب است، باید عادل باشد و عملی بر خلاف عدالت از او صادر نمی شود و چون ظلم کردن قبیح است هرگز از او صادر نمی شود. (ر.ک: سبحانی، ۱۴۱۲ق: ج ۱: ۲۶۰). به عبارت دیگر اگر عدالت حسن نبوده و بر خدا واجب نبود، خداوند می تواند خلاف عدالت عمل کرده و هیچ الزامی وجود ندارد که او عادل باشد، بلکه اگر عملی ظالمانه هم انجام داد، همان حسن و خوب است، امام این روایات بیان می کنند که خداوند هرگز هیچ ظلمی انجام نمی دهد. بنابراین پذیرش این روایات مبتنی بر پذیرش حسن و قبح عقلی است.

۳-۴. تکلیف به مالایطاق: در روایات متعددی بیان شده که خداوند متعال هرگز بندگان خود را به چیزی که در توان آن ها نیست و بیش از طاقت آنان است، مکلف نمی کند. به طور مثال امام صادق (علیه السلام) می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يُكَلِّفَ النَّاسَ مَا لَا يُطِيقُونَ: خداوند متعال کریم تر از آن است که بندگانش را به چیزی که طاقت ندارند مکلف سازد.» (برقی، ۱۳۷۱ق: ج ۱: ۲۹۶؛ کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۱: ۱۶۰) در حدیث دیگری حضرت از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل شده که

۹ چیز از امت من برداشته شد و یکی از آن‌ها «مَا لَا يُطِيقُونَ» است. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲: ۴۳۷) حضرت در روایت دیگری فرمودند: «رَجُلٌ يَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ أَجْبَرَ الْعِبَادَ عَلَى الْمَعَاصِي وَ كَلَّفَهُمْ مَا لَا يُطِيقُونَ فَقَدْ ظَلَمَ اللَّهَ فِي حُكْمِهِ فَهُوَ هَالِكٌ: مردی که فکر کند خداوند متعال بندگان را در انجام معاصی مجبور می‌کند و یا آن‌ها را به چیزی که در توان آنان نیست مکلف می‌سازد، به خدا ظلم کرده و هلاک می‌شود.» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۳۷۱) هم‌چنین نقل شده شخصی از امام رضا (علیه‌السلام) پرسید آیا خداوند بندگان را به چیزی که توان آن را ندارند امر می‌کند؟ که حضرت در پاسخ فرمودند: «هُوَ أَعْدَلُ مِنْ ذَلِكَ: او عادل‌تر از آن است که این کار را انجام دهد.» (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۷۸ق: ج ۱: ۱۴۲).

بر اساس این روایات خداوند متعال هرگز بندگان خود را به چیزی فراتر از توان آنان مکلف نمی‌کند. دلیل این امر نیز بدون شک قاعده حسن و قبح عقلی است، زیرا مکلف کردن کسی به امری فراتر از توان او و سپس عذاب کردنش به خاطر نافرمانی، امری قبیح و زشت است و هر عاقلی آن را نکوهش می‌کند و انجام فعل قبیح نیز بر خداوند متعال ممتنع است (ر.ک: سبحانی، ۱۴۱۲ق: ج ۱: ۲۶۰). پس در صورتی این روایات صادق است که حسن و قبح عقلی را بپذیریم. زیرا در غیر این صورت مکلف کردن بندگان به بیش از توان آن‌ها هیچ اشکالی ندارد و اگر خداوند انجام دهد خوب و حسن محسوب می‌شود.

نتیجه گیری

با بررسی احادیث معصومین (علیهم‌السلام) می‌توان نتیجه گرفت که هم خود قاعده حسن و قبح عقلی و هم مضمون قاعده و هم اموری که مبتنی بر قاعده حسن و قبح هستند، در کلام آن بزرگواران وجود دارد و حتی اگر کسی ادعا کند که این قاعده، ابتدا توسط آن بزرگواران بیان شده، سپس علمای شیعه نیز به تبع آنان این بحث را مطرح کرده‌اند، ادعایی بی‌دلیلی نبوده و قابل اثبات است. بنابراین «حسن و قبح عقلی» در احادیث معصومین هم با صراحت و هم با تحلیل عقلی موجود است و آن بزرگواران به این قاعده عنایت داشته‌اند و حسن و قبح را عقلی می‌دانستند.

منابع

- ابن أبي جمهور، محمد بن زين الدين (۱۴۰۵ق). عوالي اللئالي العزیزية في الأحاديث الدينية. ۴ جلد. چاپ اول. قم: دار سيد الشهداء للنشر.
- ابن بابويه، محمد بن علی (۱۳۶۲ش). الخصال. ۲ جلد. چاپ اول. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (۱۳۷۸ق). عیون أخبار الرضا (ع). ۲ جلد. چاپ اول. تهران: نشر جهان.
- _____ (۱۳۸۵ش). علل الشرائع. ۲ جلد. چاپ اول. قم: کتاب فروشی داوری.
- _____ (۱۳۹۸ق). التوحید. چاپ اول. قم: جامعه مدرسین.
- ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمن (۱۴۲۵ق). لباب المحصل في أصول الدين. بیروت: دار الكتب العلمية.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول. چاپ دوم. قم: جامعه مدرسین.
- احمد بن محمد بن صلاح شرفی (۱۴۱۱ق). شرح الأساس الكبير شفاء صدور الناس بشرح الأساس. چاپ دوم. صنعاء: دار الحكمة اليمانية.
- احمد بن يحيى بن مرتضى (بی تا). طبقات المعتزلة. مصحح: سوسنة ديفلد-فلزر. بیروت: دار المكتبة الحياة.
- اصفهانى، محمد تقى (بی تا). هدايه المسترشدين. قم: مؤسسه آل البيت.
- ایجی-میر سید شریف (۱۳۲۵ق). شرح المواقف. ۸ جلد. قم: الشریف الرضی.
- آمدی، سیف‌الدین (۱۴۲۳ق). أباکار الأفكار في أصول الدين. ۵ جلد. قاهره: دار الكتب.
- بحرانی، ابن میثم (۱۴۱۷ق). ترجمه شرح نهج البلاغه، ترجمه: محمدی مقدم و نوابی. مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق). المحاسن. ۲ جلد. چاپ دوم. قم: دار الكتب الإسلامية.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۳۶۶ش). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. چاپ اول. قم: دار الكتاب الإسلامي.
- حلی، حسن بن یوسف بن علی بن مطهر (۱۳۸۲ش). کشف المراد في شرح تجرید الاعتقاد. تعلیقه: آیت الله سبحانی. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- حنفی، حسن (بی تا). من العقيدة إلى الثورة. قاهره: مكتبة مدبولي.
- رازی، فخر الدین محمد بن عمر (۱۴۱۱ق). المحصل. عمان: دار الرازی.
- _____ (۱۹۸۶م). الأربعین في أصول الدين. ۲ جلد. قاهره: مكتبة الكليات الأزهرية.
- ربانی گلیپگانی، علی (۱۴۱۸ق). القواعد الكلامية. قم: مؤسسه الإمام الصادق (ع).

- سبحانی، جعفر (۱۴۱۲ق). الإلهيات على هدى الكتاب و السنة و العقل. ٤ جلد. قم: المركز العالمي للدراسات الإسلامية.
- شافعی، کمال الدین محمد (۱۴۲۵ق). المسامرة شرح المسامرة في العقائد المنجية في الآخرة. بيروت: المكتبة العصرية.
- شريف مرتضى، على بن حسين (۱۴۰۵ق). رسائل الشريف المرتضى. ٤ جلد. قم: دار القرآن الكريم.
- شريف الرضى، محمد بن حسين (۱۴۱۴ق). نهج البلاغة (للصبي صالح). قم: هجرت.
- شهرستاني، محمد بن عبد الكريم (۱۳۶۴ش). الملل و النحل. ٢ جلد. قم: الشريف الرضي.
- صدر الدين شيرازي، محمد بن ابراهيم (۱۳۸۳ش). شرح أصول الكافي. ٤ جلد. چاپ اول. محقق: خواجهوى محمد. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقيقات فرهنگي.
- طوسى، محمد بن حسن (۱۴۱۱ق). العقائد الجعفرية. قم: مكتبة النشر الإسلامي.
- طوسى، محمد بن محمد (۱۴۰۷ق). تجريد الاعتقاد. قم: دفتر تبليغات اسلامي.
- _____ (۱۴۱۳ق). قواعد العقائد. لبنان: دار الغربية.
- على بن الحسين عليه السلام (۱۳۷۶ش). الصحيفة السجادية. قم: دفتر نشر الهادى.
- عياشى، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). تفسير العياشى. ٢ جلد. چاپ اول. تهران: المطبعة العلمية.
- غزالي، ابو حامد (۱۴۰۹ق). الاقتصاد في الاعتقاد. بيروت: دار الكتب العلمية.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله سيورى (۱۴۱۲ق). الاعتماد في شرح واجب الاعتقاد. قم: مكتبة المفيد.
- قاضى عبد الجبار (۱۹۷۱م). المختصر في أصول الدين. بيروت: دار الهلال.
- _____ (۱۹۷۲م). المنية و الأمل. اسكندريه: دار المطبوعات الجامعية.
- كلينى، محمد بن يعقوب (۱۴۰۷ق). الكافي. ٨ جلد. چاپ چهارم. تهران: دار الكتب الاسلاميه.
- مازندرانى، ابن شهر آشوب محمد بن على (۱۳۷۹ق). مناقب آل أبي طالب. ٤ جلد. چاپ اول. قم: انتشارات علامه.
- مازندرانى، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۸ق). شرح أصول الكافي. تهران: دار الكتب الإسلامية.
- مجلسى، محمد باقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. ١١٠ جلد. بيروت: مؤسسة الوفاء.
- مفيد، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق). النكت الاعتقادية. قم: المؤتمر العالمي للشيخ المفيد.
- مفتى، حميد (۱۳۷۴ش) قاموس البحرين. تهران: ميراث مكتوب.

References

- Ahmed bin Yahya bin Al-Murtada (No date). Mu'tazila layers (*Ṭabaqāt al-Mu'tazilah*). Edited by: Susanna Diefeld-Felzer. Beirut: Dar Al-Hayat Library. (in Arabic)
- Ahmad bin muhamad bin salah sharfaa (1991). *Sharah al'asas al-kabayr shifa' sudur alnaas bisharh al'asasi*. chap dum. sanea'a: dar alhikmat alyamaniati.
- Ali bin Al-Hussein, peace be upon him (1996). The Scripture of al-Sajjad (*Al-Sahifa al-Sajjadiyya*). Qom: Al-Hadi Publishing Book. (in Arabic)
- Amidi, Saif al-Din (1958). *Abkar al-Afkar fi Usul al-Din*. 5 volumes. Cairo: Dar Al-Kutub(in Arabic).
- Ayashi, Muhammad bin Masoud (1960). *Tafsīr al-'Ayyāshī*. 2 volumes. First time. Tehran: Scientific Press. (in Arabic)
- Bahrani, Ibn Maitham (1952). The Commentary of The Pathway of Eloquence (*Sharḥ Nahj al-Balāgha*), translated by: Muhammadi Muqaddam wa Nawayi. Mashhad: Islamic Research Academy. (in Arabic)
- Barqi, Ahmed bin Muhammad bin Khalid (1952). The Beauties (*Al-Mahāsīn*). 2 volumes. Chap dom. Qom: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah. (in Arabic)
- Egy-Mir Sayyid Sharif (1961). Explaining positions (*Sharḥ al-mawaqif*). 8 volumes. Qom: Al-Sharif Al-Radi. (in Arabic)
- Fazel Miqdad, M. (1988). Reliance in explaining the duty of belief. Qom: Al-Mufid Library. (in Arabic)
- Ghazali, Abu Hamid (1988). The Moderation in Belief (*Al-Iqtisad fi al-I'tiqad*). Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah.
- Hanafi, H (No date). From dogma to revolution (*Min al-'Aqidah ila al-Thawroh*). Cairo: Madbouly Library. (in Arabic)
- Hilli, Hassan bin Yusuf bin Ali bin Mutahhar (2003). Shi'i Theology (*Kashf al-murād fi sharḥ Tajrīd al-i'tiqād*). His comment: Ayatollah Glory be to Me. Qom: Imam Sadiq (peace be upon him) Foundation. (in Arabic)
- Ibn Abi Jumur, Muhammad bin Zain al-Din (1985). *Awālī al-la'ālī al-'azīziyah fi al-aḥādīth al-dīniyah*. 4 volumes. First Edition. Qom: Dar Seyyed Al-Shohada Publishing House. (in Arabic)
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali (1978). The Book of Divine Unity (*Al-Tawḥīd*). First time. Qom: University of Teachers. (in Arabic)
- _____ (1983). The Book of Characters (*Al-Khiṣāl*). 2 volumes. First Edition. Qom: Society of Teachers. (in Arabic)
- _____ (1959). Source of Traditions on Imam al-Ridha (*Uyūn 'Akhbār ar-Riḍā*) (AS). 2 volumes. First Edition. Tehran: Neshar Jahan. (in Arabic)
- _____ (2006). The Cause of Situations (*Ilal al-Shara'i*). 2 volumes. First Edition. Qom: Davari Book Store. (in Arabic)
- Ibn Khaldun, Abu Zaid Abdul Rahman (2004). (*Lubābu l-Muhassal fi Usul al-Din*). Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah. (in Arabic)
- Ibn Shu'bah Harrani, Hassan bin Ali (1984). The Masterpieces of the Mind in What Came of Wisdom and Exhortations from the Family of the Messenger

(*Tuḥaf al- 'uqūl fī mā jā 'a min al-ḥikam wa l-mawā 'iz min 'al al-rasūl*). Chap dom. Qom: University of Teachers. (in Arabic)

Isfahani, Muhammad Taqi (No date). gift al-Mustarshdin. Qom: Al-Bayt Foundation. (in Arabic)

Kulayni, Muhammad bin Yaquob (1986). The Sufficient (*Al-Kāfi*). 8 volumes. Chapchaharm. Tehran: House of Islamic Books. (in Arabic)

Majlisi, M-B (1982). Seas of Lights (*Biḥār al- 'Anwār*). 110 volumes. Beirut: Al-Wafa Foundation. (in Arabic)

Mazandarani, Ibn Shahr Ashub Muhammad ibn Ali (1960). Virtues of the Abi Talib family (*Manāqib 'Āle 'Abī Ṭālib*). 4 volumes. First time. Qom: Alama Publications. (in Arabic)

Mazandarani, Muhammad Salih bin Ahmed (1968). Commentary of Usul al-Kafi (Sharḥ Uṣūl al-Kāfi). Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah. (in Arabic)

Mufid, Muhammad bin Numan (1992). *Al-Naqt al-Itaqadiyyah*. Qom: The International Conference of Sheikh Al-Mufid. (in Arabic)

Mufti, H (1994) *Qamus al-Bahrain*. Tehran: Written Legacy. (in Arabic)

Qadi Abdul Jabbar (1971). A summary of the fundamentals of religion. Beirut: Dar Al Hilal. (in Arabic)

_____ (1972). Death and hope. Alexandria: University Press House. (in Arabic)

Rabbani Gholpayegani, A (1997). *Al-Qawaid al-Kalamiyah*. Qom: Imam al-Sadiq (peacskin

e be upon him) Foundation. (in Arabic)

Razi, Fakhr al-Din Muhammad bin Umar (1991). *AL-Mohasal*. Amman: Dar Al-Razi. (in Arabic)

_____ (1986). The Forty in the principles of the religion (*Al-Arba'in Fī Uṣūl al-Dīn*). 2 volumes. Cairo: Al-Azhar Colleges Library. (in Arabic)

Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim (2003). Commentary of Usul al-Kafi (Sharḥ Uṣūl al-Kāfi). 4 volumes. First published. Investigator: Khawaju Muhammad. Tehran: Farhangi Research and Investigation Foundation. (in Arabic)

Shafi'i, Kamal al-Din Muhammad (2004). Al-Musamara is an explanation of Al-Musamara in the saving beliefs in the afterlife. Beirut: Modern Library. (in Arabic)

Shahrastani, Muhammad bin Abdul Karim (1984). Book of Sects and Creeds (*Kitāb al-Milal wa al-Niḥal*). 2 volumes. Qom: Al-Sharif Al-Radi. (in Arabic)

Sharif Al-Rida, Muhammad bin Hussein (1993). The Path of Eloquence (*Nahj al-balāgha*) (by Subhi Saleh). Qom: abandoned. (in Arabic)

Sharif Murtada, Ali bin Hussein (1984). The Messages Of Sharif Al-Murtada (*Rasa'il al-Sharif al-Murtada*). 4 volumes. Qom: House of the Noble Qur'an. (in Arabic)

Subhani, J (1991). theological of ..... 4 volumes. Qom: International Center for Islamic Studies. (in Arabic)

- Tamim Amdi, Abdul Wahid bin Muhammad (1987). Classification of exalted aphorisms and pearls of speech (*Ghurar al-ḥikam wa durar al-kalim*). First published. Qom: Dar Al-Kitab Al-Islami. (in Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hassan (1990). *Al'Aqaid al-Jafariyah*. No.: Islamic Publishing Library. (in Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Muhammad (1986). Summation of Belief (*Tajrīd al-i'tiqād*). Qom: Islamic notification book. (in Arabic)
- _____ (1992). *Qavaid al-'Aqaid*. Lebanon: Dar Al-Gharba. (in Arabic)